

אוק' תשפ"ב

מגלי טמירין

תנועת ההשכלה היהודית בגליציה:
היסטוריה, ספרות, הגות וזיכרון

עורכים

נתן שיפריס, שמואל פיינר, חנן גפני

אוניברסיטת חיפה
עמותת יהדות גליציה ובוקובינה
הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים

2022

"יוסל בנו של טודרוס" ש"י עגנון על "לשון אשכנז"

ישראל ברטל

יהודי הפזורה האשכנזית, שהשתרעה מקהילות אלזס והולנד במערב ועד ליטא ואוקראינה במזרח, דיברו, קראו וכתבו בשתי לשונות: לשון הקודש ולשון אשכנז.¹ כפל הלשונות של התרבות האשכנזית התפתח משך מאות שנים, עוצב על ידי גורמים היסטוריים, גיאוגרפיים ודמוגרפיים והושפע מהיבטים חברתיים, מעמדיים ומגדריים. לשון אשכנז (או בקיצור: ל"א), שנקראה יידיש (יהודית) וגם טייטש (גרמנית), הייתה שפת הדיבור היום-יומית של גברים, נשים וילדים, אך בה בעת שימשה גם לכתובה ונכתבו בה יצירות בשיר ובפרוזה. המערכת הלשונית-תרבותית הזאת התקיימה במגע רב-דורי עם שתי מערכות לשונית גדולות ממנה בהרבה, שהיו קשורות בה, השפיעו עליה וגם הושפעו ממנה, אם כי במידה קטנה יותר: מערכת הלשונית הגרמנית ומערכת הלשונית הסלאבית. התפתחות הויקות בין לשון היידיש, על הדיאלקטים השונים שלה, ללשון הגרמנית במהלך מאות השנים האחרונות היא פרק חשוב בתולדות התרבות היהודית האירופית ופרשה לשונית-תרבותית שטרם נחקרה כל צורכה בהתפתחות התרבות הישראלית החדשה.² הגרמנית הייתה בחלק נכבד של הפזורה האשכנזית המערבית לשון הסביבה הלא-יהודית, ולעתים קרובות שימשה במקביל גם כשפת המדינה. בשל כך התמידה השפעתה על היידיש במערב לזמן ארוך יותר מאשר באגף המזרחי של היהדות האשכנזית. יוצאת מן הכלל בעניין זה הייתה יהדות האזור הדרומי של אוקראינה המערבית. שם שימשה הגרמנית לשון

גאולתנו" נוהגים כי כבוד,⁸⁷ כאשר הם מנשיאים לעילא ולעילא את-מורנו ורבונו רכב ישראל ופרשיו בוצינא קדושונו נר ישראל והדרו כבוד הרב רשכבה"ג רבנו תיאודור הרצל שליט"א, כי הכל מודים שגדול אני ממנו בתורה ויראת שמים, ואלא מה? שהוא כותב בלעז ("משמאל לימין" כדברת יל"ג), גם אני זכיתי לזה, ובעיקר הייתי לסופר במ"ע לועזי גדול, אשר כמדומה זה הוא כל כבודו של הירצל, אשר כל אנשי דורנו כורעים ומשתחיים לפניו.⁸⁸

כנטען בחלקו הראשון של המאמר, התפיסות ה"מערביות" נטמעו בברנפלד במידה מרובה, ועמדתו בנוגע ליהודי ה"מזרח" הייתה טעונה בתחושות התנשאות "מערבית", אלא שלהבדיל מיהודים בווינה או בברלין, הוא נתפס כבן המרחב ה"מזרחי", הפראי למחצה, ומכאן נגזר הקונפליקט הטרגי שלו. באיגרת ליוסף קלוזנר משנת 1907 הביע חשש מפני התבוללות יהודי האימפריה הרוסית בעקבות השינויים הדרמטיים בחברה הסובבת, וכתב: "אילמלא הייתי יהודי הייתי חפץ להיות גרמני".⁸⁹ בכך נחשפת תחושת הקרבה והזהות שהרגיש כלפי ההיסטוריה היהודית גרמנית. קרבה זו מעולם לא מצאה ביטוי בהסתופפות חברתית-אינטלקטואלית כלשהי. אחרי הכול, מערכת הקשרים הספרותית שלו, כמו גם קהל קוראיו, הייתה נטועה בקרב יהדות מזרח אירופה, וביהדות גליציה בפרט.

לסיכום, נוכל לתאר את ברנפלד כמהלך על קו תפר-שבר בין "מזרח" ל"מערב" על ספה של המאה העשרים, ומכאן שהצהרתו הדרמטית "נולדנו בדור תהפוכות"⁹⁰ היא בעלת הקשר אישי המכיל רבדים גלויים ונסתרים. ניסיונו להוקיע את השכלת גרמניה היה גם ניסיון מצדו להציע פתרון למתח הפנימי שבו היה שרוי. אף שברנפלד חי בברלין יותר משני דורות, דומה כי לא עזב מעולם את גליציה; הוא היה ונשאר גליצאי, גם מפני שכך ראו והגדירו אותו אחרים, וגם מפני שקהל היעד שלו היה בעיקר יושבי גליציה ויוצאיה.

1 על הדו-לשוניות בחב"ה האשכנזית ראו אוריאל ויינרייך, געשיכטע פון דער יידישער שפראך: באגריפן. פאקטן. מעטארן. ניי-יארק 1973, כרך ראשון, עמ' 251-320; ישראל ברטל, "מדר" לשונות מסורתית לחד-לשוניות לאומית", שבות 15 (תשנ"ב), עמ' 183-194; נוסח אנגלי: "From Traditional Bilingualism to National Monolingualism", Lewis Glinert (ed.), *Hebrew in Ashkenaz: A Language in Exile*, New York and Oxford 1993, pp. 141-150.

2 לסיכום ממצה של גלגולי הויקות בין עברית, יידיש וגרמנית ראו ישראל ברטל, "לשון אשכנז" בארץ הקודש: גרמנית, יידיש ועברית ישראלית", עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף קפלן (עורכים), אבני דרך: מסות ומחקרים בהיסטוריה של עם ישראל, שי לצבי (קוית) יקותיאל, ירושלים תשע"ו, עמ' 277-283.

87 הכיטוי הזה מכון ליהודי פולין והאימפריה הרוסית, שהעצתם להרצל גרמה לברנפלד לתחושות של זעם ועלבון.

88 מכתב לאחד העם, 1.10.189; ראו גם מכתב נוסף שלו לאחד העם, 29.10.1897. הספרייה הלאומית, ארכיון אחד העם, ARC. 4° 791/175[I]; והשוו עם מאמרו "ר' נחמן קוקמל ומשפטיו על ישראל", המליץ 3 (17.1.1888), שבו כתב על רנ"ק: "לא אוכל להבטיח כי לא יתגב לפעמים רגש גאווה אל לבי, כי יליד ארצו ומולדתו גם אני ובשמו אתגאה, עת אשמע מצהלות מהתלות אניני הרעת בגרמניא על אחינו בגליציא".

89 27.2.1907, הספרייה הלאומית, ארכיון יוסף קלוזנר, 1086° 4/144.

90 מכתבו לאחד העם, 5.7.1898, הספרייה הלאומית, ארכיון אחד העם, ARC. 4° 791/175[I].

הגרמנית על מכלול יצירתו הייתה גדולה משל זו הפולנית, אף שההיסטוריה של פולין, תרבות פולין ולשון הדיבור הפולנית בסביבות ילדותו ונעוריו משוקעות בכתביו.⁵ הוא קרא בנעוריו יצירות ספרות אירופה בתרגום לגרמנית, ולימים אף ניסה כוחו בכתובה בלשון זו. בשנת 1908 עלה לארץ ישראל, ושנים מספר לאחר מכן נסע לגרמניה וחי בה משך תקופה ארוכה. בשנת 1924 שב עגנון לארץ ישראל וקבע את מגוריו בירושלים, ובעיר זו נקשר בחבורת מלומדים ואנשי רוח יהודים מעולי גרמניה שקיימו כאן מעין "איים" של לשון ותרבות מרכז-אירופיות. גם בארץ המשיך הסופר לנהל מערכת יחסים מורכבת של יהודי מזרח-אירופי (Ostjude) עם מורשת התרבות הגרמנית בגלגוליה המזרח-תיכונית. עליית הנאצים לשלטון והמעקב מרחוק ומקורב אחר גורלה של היהדות הגרמנית, שנדחתה באופן בוטה מקרקע גידולה, טבעו חותם עז על התבטאויותיו הספרותיות של עגנון על אודות הלשון הגרמנית. ברומן שירה, שעלילתו מתרחשת בירושלים של ימי המנדט הבריטי, ימצא המעיין דברים מפורשים שכתב עגנון על מקומה רבי-המשמעות של המורשת התרבותית הגרמנית בחייו – הן בגליציה, הן בגרמניה, הן בארץ ישראל.

גרמניה הייתה ארץ המופת המערבית, שאליה נשאו עיניהם רבים מיהודי מזרח אירופה מאז ראשית תנועת ההשכלה ועד לאחר מלחמת העולם הראשונה. הארץ הנכספת הזאת הפכה עם עליית הנאצים לשלטון בשנת 1933 בן לילה למקום שיהודים מבקשים לברוח ממנו, ואפילו לארץ "מזרחית" (לא רק מזרח תיכונית, אלא גם "מזרח אירופית" באופייה):

קרוכים הניחו ההרבסטים בגרמניה כששמעו שהנריאטה ומנפרד עולים לארץ ישראל לגלגו עליהם, שמניחים ארץ תרבותית שכוונו ללכת למדבר ציה, וכששמעו שנתמנה מנפרד מרצה באוניברסיטה העברית שבירושלים היו תמיהים שיש בירושלים אוניברסיטה, וכששמעו שמרצים בה בעברית היו תמיהים שעדיין ישנה לזו בעולם. בין אתמול למחר נפל דבר בגרמניה ונעשתה גרמניה כגיהנם. זאת הארץ שאמרו עליה חייב כל יהודי שבגרמניה לברך בכל יום על שזכה להיות מיושביה [...] לטוף קצרה ידם מרוב המבקשים וכיניהם קרובי ההרבסטים. לא נשתייר להם אלא ללכת לפלסטין.⁶

הניגוד שראו רוב מניין של יהודי רפובליקת וויימר, עד שנת 1933, בין תרבות גרמניה הגבוהה לתרבות הארץ-ישראלית מוצג באירוניה העגנונית מנקודת מבט מעין

5 ובוקנינו' מאת ש"י עגנון, עיונים בתקומת ישראל 5 (תשנ"ה), עמ' 455-472.
על דמות הפולנים ביצירת עגנון ראו שמואל ורסס, "בין מציאות היסטורית לתיאור סיפורי: בין יהודים לפולנים בכתבי ש"י עגנון", גלעד 11 (1989), עמ' 101-160; נוסח אנגלי מרחב: Shmuel Werses, *Relations between Jews and Poles in the Light of S. Y. Agnon's Works*, Jerusalem 1994.

6 ש"י עגנון, שירה, ירושלים ותל אביב תשל"א, עמ' 352.

המדינה (לצדה של הפולנית) מסוף המאה השמונה-עשרה ועד תגם מלחמת העולם הראשונה. בחבל גליציה, יחידה מנהלית שנבראה עם סיפוח שטחים נרחבים ממלכות פולין למלכות אוסטריה בקיץ 1772, אכן שררה מציאות דו-לשונית דומה לזו שהייתה באזורים אחרים של הפזורה האשכנזית המזרחית. אולם היה מה שיחד את גליציה מקהילות יהודיות אחרות במזרח אירופה: גרמנית (או ליתר דיוק, דיאלקט מסוים שזכה להעדפת פקידות השלטון) הייתה מאז שנת 1772 שפת הממלכה השלטת באזור. אימוץ השפה הגרמנית בקרב דוברי היידיש בגליציה היה בעת החדשה לעניין טעון ביותר. שאלות רעיוניות, דתיות, פוליטיות וחברתיות עשו את המעבר מן היידיש – הלשון הוורנקולרית המסורתית של יהודי אשכנז – לגרמנית, שפת המדינה, לסמן מובהק של תהליכי המודרניזציה.³

בדבריי אעיר על הדרך שבה עסק שמואל יוסף עגנון (1887-1970) בעניין מרכזי בתולדות התרבות של יהודי גליציה: התמורות שחלו בעקבות סיפוח חבל ארץ זה למלכות אוסטריה במעמדה של הלשון הגרמנית בקרב היהודים וביחס החברה היהודית אליה. אך לפני שניגש לסוגיית מקומה של הלשון הגרמנית בגליציה, ראוי לעמוד על יחסו של הסופר לגרמניה, ליהודי גרמניה ולתרבות היהודית בלשון הגרמנית. זאת משום שלא ניתן להפריד בין יחס זה לדרך שבה שיקע עגנון ביצירתו את החומרים ההיסטוריים הגליציאיים הנוגעים ללשון הגרמנית.

"כל כך נשתעבדה רוח ישראל לגרמניא"

עגנון נמנה עם חבורה לא מבוטלת של יהודים ממזרח אירופה שנחשפו להשפעת התרבות המערבית בגלגולה הגרמני. כיליד בוצ'ץ, עיר קטנה בגליציה של שלהי המאה התשע-עשרה, שנעקק בגלגולי חייו מן ההוויה היהודית המסורתית, עמדו בפניו שני מסלולים לשוניים-תרבותיים חלופיים, שצירופם יחד היה אופייני לביוגרפיה התרבותית של רבים מבני דורו בארצו: האחד פולני, השני גרמני.⁴ השפעת הלשון

3 על רכישת הלשון הגרמנית ביהדות גליציה, נסיבותיה הפוליטיות והחברתיות ומדיה הרמוגרפיים ראו Joshua Shanes, *Diaspora Nationalism and Jewish Identity in Habsburg Galicia*, Cambridge 2012, pp. 16-30; רחל מנקין, "דייטשן, פולנים' או אוסטריים? דיילמת הזהות של יהודי גליציה (1848-1851)", ציון סח (תשס"ג), עמ' 223-262.

4 על מורכבות הסביבה הלשונית שבתוכה גדל הסופר ניתן ללמוד מתיאורו הקולע של דב סדן (1902-1989), יליד גליציה המזרחית: "לשון דיבורם בבית וברחוב וכיניהם לבין עצמם לא הייתה פולנית אלא יידיש, ולשון תרבותם לא הייתה פולנית אלא עברית, ולשון השכלתם לא הייתה פולנית אלא גרמנית, ולשון רוב אוכלוסייתם לא הייתה פולנית אלא רותנית" (דב סדן, "ראש וראשון – ראש משום שהוא ראשון? הרוממה: צמיחת המנהיגות בציונות בגליציה", קבוצות עילית ושכבות מנהיגות בתולדות ישראל ובתולדות העמים, ירושלים תשכ"ז, עמ' 135). ראו תנן חבר, "הסאטירה הלאומית וקורבנה: פוליטיקה של רוב ומועוט לאומי ב'בנערינו

"אוריניטליסטיט" כפולת פנים: זלזול ב"מזרח" האסייתי והתנשאות על תרבותם, מנהגיהם ואורח חייהם של האחים הנחשלים במזרח אירופה. יהודי זקן, "מילידי גליל פוזן", שלגלג על בני משפחתו שעלו לארץ לשם קבלתה של משרת מרצה באוניברסיטה העברית, השווה את האוניברסיטה הירושלמית ל"חדר" של יהודים פולנים:

יום אחד לקחני אבא לשכונה של עניי העיר ובכנס עמי לבית שהיה נוטה ליפול. הצצתי וראיתי נערים מלוכשים מהוהים יושבים צפופים על ספסלים צרים ומצוחחים מתוך ספרים בלים מלים כלולות בלשון הקודש ובד'גון, ואדם צנום עומד עליהם ומקל ורצועה בידו והוא גונח ומכעכע ורוקק [...] איני סבור שאותה אוניברסיטה שבירושלים עשויה בדיוק כאותו בית תלמוד שהראני אבא בילדותי כדי לאיים עלי, אבל קרוב לוודאי שהיא רומה לו, שאם לא כן מה ראו הציונים לעשות אוניברסיטה עברית בירושלים בזמן שהם שולחים את בניהם לאוניברסיטאות שבגרמניה, ומה מקום בזמן הזה לעברית, שכבר אבותינו זרקו אותה מפיהם, ומה לנו היהודים שבגרמניה ולירושלים.⁷

תיאור סטריאוטיפי זה של ה"חדר" המזרח אירופי נעדר האסתטיות, על דמות ה"מלמד" הנרגן, שם ללעג את שיטת הלימוד האשכנזית המסורתית, שהייתה דור-לשונית – לשון הקודש (עברית וארמית) וידיש. ואכן, החל מסוף המאה השמונה-עשרה ביקשו מבקרי החינוך היהודי המסורתי להמיר את ה"ז'רגון" הקלוקל ששימש את המלמדים ב"חדר" בגרמנית גבוהה, שפה שאפשר היה לרכוש בבתי הספר של המדינה. לא בכדי בחר עגנון להביא דברים מפיו של יהודי זקן מגליל פוזן, אזור שהיה חלק מממלכות פולין עד סוף המאה השמונה-עשרה, ותושביו היהודים שהיגרו בהמוניהם לערי גרמניה הגדולות נחשבו שם יסוד דמוגרפי-תרבותי בלתי רצוי. רכישת התרבות הגרמנית על ידי יהודים פולנים מגליל פוזן במרוצת המאה התשע-עשרה הארוכה הייתה כרוכה בדחיית זיקתם למורשת התרבותית המזרח אירופית. מעבר מגרמניה, ארץ התרבות הגבוהה, לירושלים הנידחת, לפני שנת 1933, נדמה בעיני רבים מיהודי גרמניה כמעין חזרה פתטית אל המורשת הדוהיה הזאת. עגנון ידע היטב על מיזם בתי הספר הממשלתיים בלשון הגרמנית ליהודים שהופעל בגליציה. תחת ממשלת הקיסר יוזף השני. מדיניות השלטון האוסטרי לגרמניזציה של האוכלוסייה היהודית בסוף המאה השמונה-עשרה (על הדרך שבה תיאר אותה עגנון נעמוד בהמשך) מהדהדת בוודאי מאחורי הסיפור שהביא עגנון מפני היהודי הזקן על אודות יהודי גליל פוזן תחת השלטון הפרוסי. מבחינתו, היו אלו שני מקרים מקבילים בזמן של מיזמי גרמניזציה שנחרתו בזיכרון הקיבוצי של יהודי מזרח אירופה.

החוויה הטראומטית שעברו יהודי גרמניה (ועמם מאות אלפי יהודים ברחבי אירופה) עם הגילוי הנורא שהתרבות הנערצת עליהם, בלשון האהובה כל כך, הפכה ביום אחד

לתרבות של מדינה עוינת, העסיקה את עגנון לא מעט. עולי גרמניה שבירושלים הביאו עמם ספריות מפוארות, והשתילו בעיר המזרחית מוכת השרב עושר מופלג של תרבות אירופה בכלל ותרבות גרמנית בפרט. עגנון מציג בשידה בהרחבה את אוספי הספרים של המלומדים הירושלמים, שרובם פרופסורים באוניברסיטה העברית הצעירה.⁸ ובסמוך לכך הוא מביא מהרהורי של פרופ' מנפרד הרבסט, גיבור הרומן, על אודות טבעה של הספרות הגרמנית. הרבסט, ש"מאמן היה על השירה הגרמנית"⁹ עוד מימי נעוריו בגרמניה, חזר בירושלים לקרוא בה, והתחנך לו אופייה האנטישמי, שלא חש בו בקריאות הקודמות:

יודע היה הרבסט שלקתה גרמניה במדה רעה של שנאת ישראל וכן מכל המלים העבריות שהן שגורות בפי יהודי גרמניה אין ספק שהמלה רשעות רוחות יותר מכל מלה אחרת עברית. אבל מעולם לא נתן דעתו על שינוי משמעותה, שאם אומרים רשעות כוונתם להזהיר את ישראל שלא יעשו כך או כך, שלא יביאו את הגרמני לידי רשעות לעשות רעה לישראל. עתה חוזר אני לענין שיצאתי ממנו. משחזור הרבסט לקרות באותם הספרים ראה והכיר שאפילו טובי פייטני גרמניה לא נפלטו מאותה הרשעות, עד שפייטוה והפכוה למדה טובה, שכל מיני אכזריות לגבי ישראל כשרים הם. מתוך כך מסלפים הם את דבריהם ומעוותים את הישרה והופכים את מדת הצדק. אבל גדולה אמת שאפילו מתוך השקר האמת ניכרת. הם מתכוונים להראות את היהודי כמיין דוגמא של רע, ומה יוצא מדבריהם, כל הרעות שמגנים בהן את ישראל דומות קקליפת השום כלפי רעתם של הגרמנים [...] ספרים הרבה שמצפצפים רשעות ואכזריות באו לו להרבסט ממתנות לבר מצוה שנתנו לו אנשים בישראל. כל כך נשתעבדה רוח ישראל לגרמניה שלא הרגישו בשנאה לישראל שנתפייטה באותם הספרים. אבל מה שלא הרגישו היהודים הרגישו הגרמנים ולמדו מה שלמדו.¹⁰

בקטע המצוטט מתגלית חזרתו של עגנון לרבדים העמוקים של משבר אשליית הסימביוזה היהודית-גרמנית שחוו יהודי גרמניה. שורשיו של משבר זה היו נעוצים במה שראה הסופר הגליצאי כעיוורון תוצר האקולטורציה המוצלחת (כביכול) של היהדות הגרמנית. החלפת תרבות "לשון אשכנז" המסורתית בתרבות הגרמנית הלא-יהודית שעבדה רבים בגרמניה לשיח שנאת ישראל, וזאת בלא שהיו מודעים לתמורה הפנימית שעברו. הרבסט, הפרופסור הדור תרבות המערב, בא חשבון עם שברון עולמה של הנאורות המערבית, עולם שיהודי אשכנז התמכרו לו מימי ראשית תנועת ההשכלה. רוח הנאורות, על האופטימיות הכעין משיחית שהפיחה בחסידיה, הייתה למרכיב עיקרי במחשבתם, באמונותיהם, בתחושותיהם ובדרכי התנהגותם. הם דבקו

8 שם, עמ' 286-292.

9 שם, עמ' 292.

10 שם, עמ' 292-293.

ברוח זו בתיווך היצירה בלשון הגרמנית. אחרי דורות מספר חוו את דחייתה הבוטה של הנאורות ומורשתה בארץ מולדתם, ודחייה זו הדהדה אף היא בלשון הגרמנית. בעוד שפרופסור הרבסט הרחר בירושלים אחרי השפעותיה המזיקות של הספרות הגרמנית, גילתה אחת מבנותיה, תמרה, את יופיה ועומקה של תרבות אירופה בארון הספרים הגרמניים של אביה:

ואף תמרה שקוראת גרמנית בקושי התחילה מוציאה ספרים מן הארון, שלאחר שסיימה את לימודיה וקיבלה תעודת מורה זרקה כל אותם הספרים על מתמידים ועל זקנים ופיאות וקבצנים ואכסטרנים וכן כל כיוצא בזה, ממה שהספרות העברית מפייתת ונפנתה לספרי לעז שמספרים על בני אדם של ממש שאדם מן היישוב מבקש להכיר את מאורעותיהם ואת מחשבותיהם [...] משונה הוא הדבר, אורחים שבאים מגרמניה אומרים, מיום שעלו הנאצים לשלטון חביבה עליהם שורה קטנה עברית יותר מכל גיטה וקנט, ואותה הנערה שהורתה ולידתה בארץ ישראל ונתחנכה בבית ספר עברי בארץ ישראל וכל חבריה וחברותיה ילידי ארץ ישראל ומסיחה בעברית מוציאה ספרים עבריים מפני ספרי גויים, ולא עוד אלא שקוראת לספרים עברים כל אותו השעמום.¹¹

עגנון מלגלג על הספרות העברית החדשה, שאמורה הייתה לשמש תשתית לצמיחת התרבות העברית המודרנית בארץ ישראל. הוא מצביע על עליונותה של הספרות האירופית בכלל, וזו הגרמנית בפרט, על הספרות העברית, שנושאה המזרח אירופיים יובאו לארץ עם ה־Ostjuden. המופת התרבותי הגרמני מחלחל מן הספרות שהביאו העולים ה"יקים" למוחתיהם ולבותיהם של ה"צברים", ומוליד בארץ האבות מעין התבוללות מחודשת – חזרה בנסיבות שונות, אך עם תוצאות דומות, של התהליך שעברו אבות אבותיהם בגרמניה. מי שמחוסנים בארץ ישראל, לשיטת עגנון, מפני ההתבוללות התרבותית בגלגולה הציוני הם דווקא ילידי גליציה. זאת בשל החינוך היהודי המסורתי שבו זכו:

חברינו שיצאו מבתי מדרשות שבגליציה ועל ערי יון לא ידעו, חוץ מאותן שנוכרות בגמרא וביוסיפון, כגון מוקדון של אלכסנדרוס מוקדון וכגון אתונא של סבי דבי אתונא ורבי יהושע בן חנינא, וכן קורפו שנתמלאו ממנה העתונים מחמת אתרוגיה [...] לא כמות שהיו חברינו בקטנותם היו עכשיו, אבל באמונת צדיקים שלימים היו כבתחילתם. ומי הם הצדיקים, אלו רבותיהם של החסידים, שהיו כל הפיות שבקלוזו מספרים גדולתם. וכשפירשו מן התורה והתחילו קוראים בספרים חילוניים מצאו בכתב ממה ששמעו.¹²

11 שם, עמ' 172-173.

12 שם, עמ' 336.

2. שפת המדינה והדיאלקטים

ישובו לן דן בארץ רחוקה ועושה בה כחיל עם חילים, כולם בעלי קומה ובריאי בשר. מדברים לשון אשכנז שכל שלא נולד שם קשה לו להבין, כל שכן לצעירי יהודי שהורתו ולידתו בביטשאטש, שהכל מספרים שם בלשון יהודית. ואם יש שם משכיל דורש שפת אשכנז מדבר בלשון אשכנז שמצויה בספרי המליצה, כגון בכתבי שילר וטשוקה וספיר. נס בתוך נס, בחור יהודי שאינו מכיר בלשון גרמני ואין צריך לומר גרמנית עמוקה שרוב דוברי גרמנית אינם מבינים שומע מה שפוקד עליו הממונה ואינו מעיר כל חמתו.¹³

דן מבוצ'ק', גיבור הסיפור "הנעלם", חייל יהודי מן העיר הקטנה במזרח גליציה שגויס לצבא האוסטרי, נחשף במרוצת שירותו למדיניות כור ההיתוך הלשוני שהפעילה המלכות במחוזות האימפריה. השירות הצבאי,¹⁴ כמוהו כחינוך הממלכתי, היו שני כלים עיקריים ששימשו את המדינה הריכוזית באירופה מן המאה השמונה-עשרה ואילך להפצת שפת המדינה בקרב נתיניה מהקבוצות האתניות השונות. הלשון הגרמנית, בניגוד שהעדיפו מקבלי ההחלטות התרבותיות במלכות אוסטריה במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה, אמורה הייתה לברא במקום הניבים המקומיים ששימשו במרחב הלשוני הגרמני. עגנון עוסק בקטע המובא לעיל במערכת הלשונית-תרבותית שחווה בצבא הקיסר יהודי מזרח אירופי דובר יידיש. מחד גיסא נאלץ היהודי הגליצאי להתמודד עם ידיעת לשון המדינה ששימשה את מפקדיו. מאידך גיסא צריכה הייתה ידיעתו בלשון יידיש להספיק כדי שיוכל להבין משהו ממה שנאמר בדיאלקטים הגרמניים השונים שבהם דיברו המגויסים. לשון יידיש מילאה במפגש הזה תפקיד דומה לדיאלקטים גרמניים משאר מחוזות האימפריה: שפת דיבור נטולת יוקרה ונחותת מעמד שנדחתה מפני הלשון השלטת של מי שהכוח בידם. אכן, דן, חייט בן עניים, עשוי היה לרכוש בעידו את הגרמנית הגבוהה שבה קראו משכילים יהודים ספרות ושירה גרמנית קלאסית. אך, בדומה לחבריו לשירות הצבאי, הוא לא נמנה עם השכבה החברתית שרכשה ידע בלשון הגרמנית הספרותית. היידיש, המוצגת כאן כאיבר במערכת הלשונית הגרמנית, הייתה ניב נחות שבו דיברו בני המעמדות הנמוכים (והנשים) – אף בה בעת לא הייתה מנותקת מלשון המדינה ואפשרה לדובריה מעבר הדרגתי מלשון ללשון באמצעות "גרמניזציה". מעניין להצביע על כך שעגנון

13 ש"י עגנון, "הנעלם", עיר ומלוואה, ירושלים תשל"ג, עמ' 456.

14 למחקר ערכני על גיוס היהודים לצבא האוסטרי משנת 1788 ראו Michael K. Silber, "From Tolerated Aliens to Citizen-Soldiers: Jewish Military Service in the Era of Joseph II", Pieter M. Judson and Marsha L. Rozenblit, (eds.) *Constructing Nationalities in East Central Europe*, New York 2005, pp. 19-36.

בקיאה בלשון אשכנז. דרשה זו פרסמה את שמו בכל המדינה. ר' שלמה השתדל להשכיח את הדבר, כדי שלא יאמרו מלשון אשכנז נתעלה, וכדי שלא ליתן פתחון פה למשכילים החרשים לחזור אחריו.¹⁶

ר' שלמה מייצג בסיפור זה דור תלמידי חכמים יהודים שהמשיך אל המחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה מסורת כלל-אשכנזית של העת החדשה המוקדמת. מדובר ברבנים ולמדנים תורניים שהיו חלק מרשת תרבותית חוצת גבולות שנפרשה בין אמשטרדם ומין שבמערב אירופה לוויילנה, לובלין ולבוב שבמזרח היבשת, שהגבול האנכרוניסטי בין Ostjuden ל-Westjuden לא הבדיל בין חבריה. בני משפחות העלית התורנית הכלל-אשכנזית הזאת התחתנו ביניהם, קיבלו משרות רבנות בקהילות רחוקות ממקום הולדתם ונטלו חלק בפולמוסים ובמחלוקות שהתפשטו על פני היבשת. אחדות התרבות האשכנזית ערב העת החדשה מצאה ביטוי מובהק בעובדה שלשון הספרות הנדפסת בידידי הייתה היידיש המערבית, וגם בקיום זיקה קרובה בין הכתיבה והפרסום בידידי מערבית לכין השימוש שנעשה במאה השמונה-עשרה בגרמנית הגבוהה (כאותיות עבריות) בידי למדנים יהודים, שכמה מהם נמנו עם ראשוני תנועת ההשכלה. כמה מן המשכילים שהשתייכו לחוגו של משה מנדלסון, ונטלו חלק במפעל התרגום והביאור של המקרא לגרמנית, נעו בין מרכזי תרבות יהודיים במזרח אירופה לקהילות מרכז אירופה ומערבה. כך היה מקרהו של ר' שלמה דובנא (1738-1813), שהיה שותף למפעל ה"באור" של מנדלסון. הוא למד בגליציה אצל ר' שלמה חלמא, מחבר מרכבת המשנה, ופעל בברלין, בוויילנה ובאמשטרדם.

ר' שלמה, גיבור סיפורו של עגנון, שולט בלשון הגרמנית. הוא נזקק לתרגומו הגרמני של מנדלסון לספר תהלים, שאת כולו ידע בעל פה, ולתרגומי הפיוטים של וולף היידנהיים, שכונה "רווה". שני הטקסטים הללו היו כתובים בניב של גרמנית גבוהה (Hochdeutsch) שהיה ללשון הספרות והתרבות בחלק ממדינות גרמניה במחצית השנייה של המאה השמונה-עשרה. כללם של דברים, ר' שלמה מייצג ביצירת עגנון שלב היסטורי-לשוני בתרבות היהודית שבו הייתה הרו-לשוניות האשכנזית הטרנס-מודרנית חלק בלתי נפרד מן ההווה המסורתית.

* "תהפוכות הזמן"

גזירה אחרת גזרה אוסטרין שחייב אדם ליתן שם למשפחתו בלשון גרמני. לא כמו שנקרא יצחק בן אברהם או יעקב בן יצחק, או יוסף בן יעקב, או משה בן עמרם או דוד בן ישי אלא שם שבדו הגויים. מכאן ואילך נחלק שמו של כל יהודי, לתורה

עשה שימוש, "תמים" כביכול, כדימוי שהיה לידידי אצל רבים מראשוני תנועת ההשכלה. אלו סברו שהידידי היא לשון שמקורה בגרמנית, אך הושחתה במרוצת השנים ובגלגולי היהודים ברחבי היבשת. לשיטתם, הדרך הטובה ביותר להחזיר את יהודי מזרח אירופה אל מקורה הטהור של לשון דיבורם הייתה המרת הרכיבים העבריים והסלאביים שהידידי גרשה בהם ברכיבים מקבילים מתוך הגרמנית הגבוהה. כך או אחרת, במציאות שבה ביקשה המלכות להמיר את הלשון הוורנקולרית שבפי האוכלוסייה היהודית בלשון המדינה, מילאה הקרבה בין יידיש לגרמנית תפקיד לא מבוטל בתהליכי האקולטורציה של היהודים בשל ראייתה כדיאלקט, אחד מרבים, של לשון המדינה.

"כל ספר תהלים עם תרגום ר' משה"

בסיפור "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו" מעמת עגנון בין המעמד הנורמטיבי שהיה ללשון הגרמנית בקרב היהודים, במרחב התרבות האשכנזית קודם עידן הנאורות, ובין דימויה העוין כשפה שאימה על אושיות אותה תרבות בראשית ימי שלטון מלכות אוסטריה בגליציה. להבדיל מן המובאה הקודמת, שעניינה השכלתו הלשונית של צעיר יהודי מן השכבות הגמוכות של החברה היהודית במזרח אירופה, הקטע שלהלן עוסק במקומה של הגרמנית בקרב האליטות של אותה חברה:

חילותיו של הקיסר באו לסביבות העיר לשם אימונים, ועל צבאם ארכידוכס. עלה במחשבה לפני קציני העדה שאם יבוא הארכידוכס לעיר יבוא לבית הכנסת הגדול, כדי לחלוק כבוד לישראל. וכאן אין מי שיודע לדרוש, כל שכן בלשון המדינה. שבאותם ימים ישבה עירנו בלא רב, אלא מורה הוראה זקן שימש במקום רב, ואותו מורה הוראה לא היה רגיל לדרוש אפילו בשבת שובה ובשבת הגדול, ואין צריך לומר בלשונות האומות. ביקשו להביא דרשן מטרנפול, מתלמידיו של יוסיל בנו של טודרוס, הנקרא יוסף פערל. אמר ר' שלמה אני אדרוש, ובטוחני שזכות אבותי הקדושים שצדקתם עומדת לעד תסייע אותי. היו הכל שמחים שאין צריכים להעמיד דרשן מנוער מתורה ומצוות, והיו משתוממים על ר' שלמה שמקבל עליו לדרוש בלשון שאינו מורגל בה, ואם יטעה או ישתבש יכול להרע ולא להיטיב. התפללה עליו כל העיר שלא יכשל בלשונו ושהיו דבריו מרצים לארכידוכס [...]. ואין כאן מעשה נסים, שהרי ר' שלמה היה יודע בעל פה כל ספר תהלים עם תרגום ר' משה וכן רוב הקרובות שתרגם הרווה,¹⁵ וקצת הן למד מאשתו שהיתה

15 קרובות – פיוטים ששר החזן בחזרה על תפילת העמידה בשבתות ובמועדים. הרווה – ר' וולף היידנהיים (1757-1832), תרגם את הקרובות לגרמנית גבוהה והדפיסן במחזורי התפילה שפרסם בעיירה רדלהיים שלייד פרנקפורט דמיין.

16 ש"י עגנון, "שני תלמידי חכמים שהיו בעירנו", סמוך ונראה, ירושלים ותל אביב תשט"ו, עמ' 15-14.

נקרא שמו בלשון הקודש, בחוץ נקרא שמו בלשון לעז. נעקר שם הקודש של משפחות ישראל ונקרא בשם חדש שלא ידעו הם ואבותיהם. ואף שמו של יהודי שניתן לו ביום שנכנס לברית נשתנה ללשון לעז. ואם היה הפקיד שהפקיד הקיסר על נתינת שמות ליהודים גוי רשע או ליצן, נתן לכל יהודי שבא לפניו שם של ליצנות או שם גנאי.¹⁷

עם חלוקת פולין בשלהי המאה השמונה-עשרה נחשפו יהודי הממלכה המתפוררת למתקפה בירוקרטית נמרצת של מפקדי אוכלוסין, רישום תושבים והנפקת דרכונים, תעודות לידה ותעודות פטירה. כל אלו היו חלק מהותי ביעול הפיקוח על נתיני המדינות הריכוזיות שחילקו את הממלכה, ולא באו לעולם בשל שנאת יהודים דווקא.¹⁸ התמורות הביורוקרטיות שהתחוללו בפרוסיה, באוסטריה וברוסיה איימו על הזהות המסורתית של קהילות היהודים ובישרו שינוי תרבותי. הן קשרו בין כוונות התירבות שהיו לשליטים האבסולוטים הנאורים כלפי היילדים המזרח-אירופים – המרת השפה, החלפת הלבוש, שינוי העיסוק הכלכלי – למסמכים הרשמיים מטעם המדינה. כך הפך שינוי שמות היהודים והחיוב לשאת שם משפחה לעניין טעון אידיאולוגית, שהתחבר בזיכרון הקיבוצי היהודי עם יציאת מצרים ופרשת המתייוונים בימי בית שני, שני מאורעות מכוננים מעברם הרחוק של היהודים שזכרם נשמר לדורות בטקסטים מקודשים ובטקסים דתיים. אולם כפילות השמות שעליה רומז עגנון – שם נוכרי (גרמני) לצורכי המדינה ושם יהודי לכל דבר שבקדושה – לא באה לעולם התרבות האשכנזית רק בימי הקיסר יוחף השני (או בשאר אזורי פולין המחולקת בימי המלך פירדיריך הגדול והצאר אלכסנדר הראשון). מאות שנים בטרם קמה הביורוקרטיה של המדינה הריכוזית ניתנו שמות ב"לשון אשכנז" לבנים ולבנות ושימשום כל חייהם, לצד השמות בלשון הקודש! בפזורה האשכנזית נהג טקס מיוחד שבו הוענק השם בידיש לדרך הנולד. "הו לי קריש" היה שם טקס קריאת שם החול של הילד, כמה ימים לאחר ברית המילה. טקס דומה נהג גם לקריאת שם חול לילדה.¹⁹ גם במקרה השמות הכפולים הבחין אפוא עגנון בין השימוש עתיק הימים לשמות חולין בלשון אשכנז, שהיה לגיטימי לחלוטין בעיניו, לבין השימוש המודרני, המנוגד לרוח המסורת היהודית, שאותו דחה מכול וכול, מתוך התנגדותו לאימוץ מנהגי הגויים. האזרות

הטרומ-מורנית של שם הקודש (עברי או ארמי) ושם החול (יידיש) הופרה, על פי עגנון, בשל המשמעות החדשה וההקשר הכלתי מסורתי שבתוכם ניתנו שמות החול בגליציה תחת השלטון האוסטרי.

"תיקנה להם בתי ספר"

כשם שנתנה אוסטריה דעתה על הגדולים כך נתנה דעתה על הקטנים. תיקנה להם בתי ספר והעמידה עליהם מורים ללמדם כתב ולשון גרמני וחכמת האומות. מה רע בזה, אם לכתב ולשון, הרי חייב אדם לדעת כתב ולשון של המדינה, ואם לחכמת האומות, הרי חכמים הראשונים שהיו צדיקים גדולים הפליגו בשבע החכמות, אלא שהצדיקים נתכוונו לשם תורה, שברוב חכמה רוב תורה, ואילו אותם המורים נתכוונו להרחיק את התלמידים מן התורה ולקרובם לחוקות הגויים. וסופם מעיד על תחילתם, שבסוף הקדיחו את תבשילם ברכים והיו מייעצים רעות על ישראל והמלכות שומעת ומוסיפה גזירה אחר גזירה.²⁰

עגנון מביע כאן את דעתו על רשת בתי הספר בלשון הגרמנית שכוונו השלטונות האוסטריים בגליציה בתקופת הרפורמות של הקיסר יוחף השני.²¹ המשכיל הרוץ הומברג (1749–1841), ששמו נחקק לדיראון עולם בזיכרון הקיבוצי של שלומי אמוני ישראל בגליציה, מונה בשנת 1787 מפסק על רשת בתי הספר הללו. בשנים שבהן פעל בשירות השלטונות חיווה הומברג דעתו על "מס הנרות" שהטילה הממשלה על היהודים, והיה מעורב בפעילויות שונות שנתפסו כגזירות נגד המסורת היהודית. ניתן לשער כי מאחורי דבריו של עגנון על המורים ש"הקדיחו את תבשילם ברכים והיו מייעצים רעות על ישראל והמלכות שומעת ומוסיפה גזירה אחר גזירה" מבצבצת דמותו של הומברג באופן אנכרוניסטי בעיני בני זמנו של הסופר. כפי שהראתה רחל מנקין במחקריה, "הומברג לא היה סוכן של השכלת ברלין. הוא חזר לאוסטריה מכיוון

20 ש"י עגנון, "תהפוכות הזמן", עיר ומלוואה, עמ' 492–493.

21 מספר מחקרים חשובים המבוססים על מקורות ראשוניים שהתפרסמו בשנים האחרונות שופכים אור חדש על אודות מערכת החינוך היופניית בגליציה: Dirk Sadowski, *Haskala und Lebenswelt: Herz Homburg und die jüdischen deutschen Schulen in Galizien 1782–1806* (Schriften des Simon-Dubnow-Instituts, Bd. 12), Göttingen 2010; idem, "The Jewish German Schools in Galicia (1782–1806) – School Reality and Corporate Resistance", *Jewish Culture and History* 13 (2012), pp. 153–172; Rietty van-Luit, *Paths of Modernity in Strongholds of Tradition: The German Jewish Schools as Arena for the Encounter between the Habsburg Absolutist Welfare State and the Galician Kahal* (Forthcoming).

17 ש"י עגנון, "תהפוכות הזמן", עיר ומלוואה, ירושלים ותל אביב תשל"ג, עמ' 492.

18 על חשיפת הנתינים היהודים למרשם האוכלוסין האימפריאלי במזרח אירופה ראו Eugene M. Avrutin, *Jews and the Imperial State: Identification Politics in Tsarist Russia, Ithaca, NY 2010*.

19 מצרפתית: Haut la Craiche (העריסה למעלה). בעת הטקס נקראו פסוקים מן התורה, הוכרו "הולי קרייש" ווי זאל דאס קינד הייס? "הניפו את העריסה / איך יקראו לילד? והאם הייתה אומרת את שם החול שבו הוא נקרא (יום-טוב לוינסקי, אנציקלופדיה של הווי ומסורת ביהדות, תל אביב תש"ל, עמ' 141).

התרבותיים שהתחוללו, שלפיו המשכילים הגליציאים, ובהם יוסף פרל, היו רדיקלים בהשקפותיהם וקיצונים בדחיית ערכי המסורת הרבה יותר ממה שאנו יודעים עליהם מן המקורות. שוב חוזרת כאן ההבחנה, שהכרנו קודם אצל עגנון, בין הלגיטימיות של לימוד לשון המדינה ולימודי חול בעיני ראשוני המשכילים אנשי המאה השמונה-עשרה לבין חוסר הלגיטימיות של רכישת הלשון הגרמנית ו"חכמות האומות" (כגון מתמטיקה, היסטוריה, גיאוגרפיה) בעיני שומרי החומות האורתודוקסים של המאה התשע-עשרה.

סיכום: כפל הפנים של לשון אשכנז

כללם של דברים, ש"י עגנון נגע ביצירתו בכפל הפנים ההיסטורי שהיה ללשון הגרמנית בתרבות יהודי גליציה בימי המעבר מקהילה אוטונומית טרום-מודרנית לנתינות באימפריה. הוא נתן ביטוי ספרותי לתמורה הלשונית-חברתית שהתחוללה בחלקי פולין שסופחו למלוכת אוסטריה, ושיקע בחיבוריו אמירות בעניין נסיבותיה ההיסטוריות ותוצאותיה התרבותיות של אותה תמורה. עגנון ביקש לקבע לדורות מעין "עדות" ספרותית על אודות מורכבותו של תהליך האקולטורציה שהתרחש באגפה הדרום-מזרחי של התפוצה האשכנזית. לפי עגנון, המשיכה הגרמנית, מחד גיסא, להיחשב בחברה היהודית כ"לשון אשכנז" עד המאה התשע-עשרה – לשון יהודית כלל-אירופית שאיחדה את קהילות ישראל בעת החדשה המוקדמת. הגבולות בין הגרמנית לבין היידיש היו רוב הזמן מטושטשים למדי. מאידך גיסא, התחזק בתקופת השלטון האוסטרי בגליציה דימוי הגרמנית כלשון הגויים; שפה שסכנתה גדלה בתקופה המודרנית בשל התפקיד רב-המשמעות שמילאה בערעורו של עולם המסורת. בעת החדשה המוקדמת, טרם הופעתן של תנועות לאומיות מודרניות, יכלה "שפה אימפריאלית" (ליתר דיוק, דיאלקט זה או אחר שלה) לשמש בעת ובעונה אחת גם כלשון הוורנקולרית בחברה האשכנזית. כך היה יכול למדן מן הדור הישן לשאת דרשה כלשון הגרמנית כשהוא שואב ידיעותיו מכתביו של משה מנדלסון ומתרגומי הפיוטים של וולף היידנהיים, ולהיעזר בבקיאותה של אשתו בשפה זו. למדן זה ודומיו היו, כלשונו של עגנון, "המשכילים הראשונים", שידעו לעשות שימוש ראוי בגרמנית. ואילו בדורות שאחרי הלוקות פולין (1772-1795) עשו "המשכילים החדשים" שימוש לרעה בלשון המדינה. הם ראו במעבר מיידיש לגרמנית מרכיב מכריע בשינוי תרבותי וחברתי שביקשו לחולל בקרב היהודים. אכן, גם הם ידעו לדרוש בגרמנית צחה, אך, שלא כקודמיהם, היו "מנוערים מתורה ומצוות". את שינוי העתים הזה, שהתחולל במהלך המאה התשע-עשרה בערי גליציה ובעיריותיה, הציג עגנון באור שלילי ביותר.

זה של מה שאירע בגליציה במאה התשע-עשרה כמעט ללא שינוי.

שתמך בתפיסת הנאורות היוזפנינית ואף השתלב במערכת שיישמה אותה. מערכת זו, שהייתה דתית ביסודה, הנהיגה מדיניות של סובלנות יחסית, חוקקה חובת השכלה לכל, דגלה בשלטון המדינה על הכנסיה ופעלה ליצירת אחידות כלשהי בקיסרות רבת-הלאומים והדתות על ידי הדגשת רעיון המדינה הפטריוטים²².

לדברי מנקין, לא היה הומברג משכיל רדיקלי! היא מראה בצורה משכנעת ביותר כי לדמות השלילית והמשוקצת בפי כול, המוכרת לנו היום מן הכתיבה המחקרית המאוחרת ומן הספרות הפופולרית, היה אחראי במידה רבה ההיסטוריון היהודי-וינאי גרשון וולף. הלה סילף מה שמצא במקורותיו על אודות פעילותו והגותו של מפקח בתי הספר היוזפניים וברא דמות חדשה של משכיל בלתי מוסרי, משתף פעולה רדיקלי בדעותיו ומושחת בעסקיו. מסתבר כי עגנון עשה בעניין בתי הספר שייסדה המלכות ליהודי גליציה בלהטי הספרותיים. לכאורה מוצגת לפנינו בספרו "תהפוכות הזמן" עמדה שרווחה בעיירות האזור בימים שבהם פעלו בתי הספר הממשלתיים הללו כפיקוחו של המשכיל הומברג: התנגדות דתית נחרצת ללימודי חול בלשון המדינה ומאבק במשכילים הכופרים והמושחתים המשתפים פעולה עם השלטון העיון. קוראיו של עגנון נתפסים על נקלה לאשליה שהסופר מציג בפניהם עמדה אותנטית, מעין "קול המון כקול שדי", המייצגת נאמנה את רוח העם. לאמיתו של דבר, לפנינו אחד מן המקרים הלא מעטים שבהם עשה עגנון שימוש אנכרוניסטי בספרות מחקרית ופופולרית בתזמנו (היינו דברים שנכתבו ויצאו לאור משלהי המאה התשע-עשרה ואילך). בספרות זו נקבעה, תוך כדי הסכמה מופלאה בין אורתודוקסים מושבעים, לאומיים נלהבים וסוציאליסטים קנאים, הדיכטומיה, המוכרת לנו עד עצם היום הזה בשיח הפוליטי-תרבותי היהודי והישראלי, בין לימודי חול בלשון המלוכה ללימודי קודש בלשון המסורתית. לפי חלוקה קוטבית ברורה ופשוטה זו, מי שתומך רק בראשונים מערער את אושיות הקיום הלאומי, ואילו התומך רק באחרונים מגן על חומות האומה.²³ כך עגנון מקבע לדורות את המסר, החוטא למורכבות התהליכים

22 רחל מנקין, "הרץ הומברג – הדמות והרימוז", ציון עא (תשס"ו), עמ' 153-202 (הציטוט לעיל מעמ' 202).

23 רוגמה מובהקת בהיסטוריוגרפיה היהודית ל"הלאמת" המאבק הרתי-תרבותי ביהדות גליציה, ולהצגתו בצורה דיכטומית, על יסוד תיאוריות מרקסיסטיות, ניתן למצוא במחקריו של ההיסטוריון הציוני-מרקסיסטי רפאל מהלר (1899-1977): "ככל התחומים וככל הפרטים הייתה ההשכלה היפוכה הגמור של החסידות, היפוך המשקף את האינטרסים הנגודים ואת תפיסות העולם הסותרות של שני מעמדות בעם היהודי, שתהום סוציאלית עמוקה מפסקת ביניהם [...]. החסידים, החרדים למסורת היהודית ודבקים בשפה היהודית, עוינים בקנאות כל שמץ של השפעה תרבותית זרה; המשכילים רואים תעורה ראשית לעצמם להדבק באומה השלטת על ידי השפה, התלבושת והנימוסים הוויזוניים. בעיני החסידים גליציה היא ארץ נכר, מלוכת אוסטריה-שיעבור-מלוכת איום ונורא; ואילו המשכילים מתחרים זה בזה בנאמנות ל'מולדת' האוסטרית, למלך החסד ולמלוכה החסד שלו" (רפאל מהלר, החסידות וההשכלה, מרחביה 1961, עמ' 75). נראה כי כותב הנמנה עם היהדות האורתודוקסית היה משאיר אפיון היסטורי

מכאן שאב את לגלוגו על הסופר יוסף פרל, שאותו כינה בלשון מזלזלת (וביידיש דווקא!) "יוסיל בן טודרוס". סופר ההשכלה הגדול, שייסד בעצמו בית ספר מודרני בעירו טרנופול, היה, על פי עגנון, סוכן מגמות החילון וההתבוללות בתרבות זרה. תרבות שלשונה (גרמנית) איימה על ערכי החברה המסורתית וערעה את הבסיס הלשוני-חברתי (הדיאלוגי ללשון קודש ויידיש) שאפשר את קיומה הבלתי מופרע משך דורות.

תהפוכות הזמן

ש"י עגנון על ראשית ההשכלה בגליציה ב"עיר ומלואה"

רומן כצמן

תנועת ההשכלה מצטיירת בעיר ומלואה של שמואל יוסף עגנון (1887-1970), קובץ סיפורים על עיר הולדתו בוצ'ץ' בגליציה שהתפרסם אחרי פטירתו (1973), כקרנבל היסטורי אלים, נלעג ומוזווי. קריסת השלטון הפולני, גזירות אוסטריה חודשות, מלחמות ומרידות, גיוס היהודים לצבא – אלה הם אחדים מן הנושאים הממלאים את סיפורי הספר השלישי. מה שמאחד נושאים אלו הוא דיון היסטורי-תרבותי בסוגיות של אלימות חברתית ושל משבר תרבות, המבשר כבר את "שקיעת המערב" כעבור כמאה שנים. מתוך האלימות והמשבר האלה נולדות התודעה והתרבות היהודיות החדשות: המשכילית, החסידית, המתבוללת והאקסטטית. עגנון מציג את צמיחתה של ההיסטוריה המודרנית בראשית המאה התשע-עשרה כשברקע המשך העשייה הרבנית; דמויות של רבנים כר' נטע שעשועים, הוא ר' צבי הירש בן יעקב קרא (1740-1814) וחתנו ר' דעת קדושים, הוא ר' אברהם דוד ורמן (1771-1841), שני רבניה של בוצ'ץ' במחצית הראשונה של המאה. המאבק על ההיסטוריה היהודית הקדושה ועל ההגיגורפיה הרציפה מלווה את עלייתה של המודרנה. הפרויקטים המשכילי והחסידרי מאוחדים בתודעה פסיכותרבותית של מורכבות היחס בין האלימות והמשבר, מצד אחד, לבין הצחוק והשמחה, מצד שני. הסאטירה המשכילית והאקסטוזה החסידית הן שני צדדים של אותו היחס. הסאטירה העגנונית, בסיפורים שבהם היא מופיעה, מציעה ניתוח חמור, אך אמפתי וכאוב, של אותה מורכבות.

עיר ומלואה הוא בראש ובראשונה ספר ההיסטוריה הרבנית של בוצ'ץ'. הספר רחוק מלהיות כרוניקה¹ או סוציולוגיה של העיירה,² אך עולמו גם איננו עולם האבסורד הפגום מלכתחילה³ ומבפנים.⁴ מן הסיפורים הראשונים, המספרים על יסודה של העיירה והנראים כאגדות ראשית, דרך סיפורי החזנים, הנראים לעתים כביקורת

1 ברוך קורצווייל, מסות על ספורי ש"י עגנון, ירושלים 1970.

2 Arnold Band, *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S. Y. Agnon*, Berkeley, CA 1968 Press

3 חיים ברנדוין, מגן בעדן עד עיר ומלואה, ירושלים 2009.